

DR. SZÚCS R. GÁBOR*

**EGY CSIPETNYI GAZDASÁGTÖRTÉNET:
A MAGYAR–JUGOSZLÁV GAZDASÁGI
KAPCSOLATOK
A KLÍRINGTÓL A KONVERTIBILITÁSIG**

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK; MIÉRT ÉPPEN JUGOSZLÁVIA?

Az 1990-es évek jugoszláv (délszláv) polgárháborújának csak *vesztesei* voltak. Ezek egyike *Magyarország*.

E megállapítás valószínűleg furcsán hangzik, hiszen hazánk nem vett részt a háborúban, sőt, sem annak kirobbanásában, sem elhúzódásában nem volt érdekelt, éppen ellenkezőleg: érdekeinket az szolgálta volna leginkább, ha béke marad déli határaink mentén. Biztonságpolitikailag fontos szempont, hogy a jugoszláv polgárháború előtt leghosszabb, mintegy *600 kilométeres határszakaszunk* húzódott a térségben, a gazdasági együttműködés pedig számos olyan elemet tartalmazott, amely mindkét ország gazdaságának (igaz, zömmel a szocialista iparszerkezethez kapcsolódó) hagyományos *kulcságazatait* érintette (például: gépipar, vegyipar, elektronika, fa- és papíripár).

És éppen ez a lényeg. Magyarország azért sorolható a délszláv konfliktus vesztesei közé, mert *volt veszténivalója*, mert *alapvető érdeke a béke megőrzése volt*. A továbbiakban, egyebek közt azt fogjuk bemutatni, milyen *elemekre* épült a 70-es és 80-as évek magyar–jugoszláv gazdasági kapcsolata, hogy választ adhassunk arra: milyen jellegű és mértékű az elszennvedett veszteség, átalakulhattak volna-e a kapcsolatok már klasszikussá vált elemei *modern gazdasági kapcsolatokká*, ha nincs a polgárháború – azaz hordoztak-e magukban ilyen *lehetőséget*.

Ezt megelőzően azonban igazi *kuriózzummal* fogunk megismerkedni: a *klíringdeviza-elszámolás* melletti kereskedelem sajátosságaival, sőt, kulisszatitkaival (ezek között akadnak majd annakidején valódiaknak számító „titkok” is, amelyek persze régen elvesztették ezt a sajátosságukat, de érdekességüket korántsem). Látni fogjuk továbbá, miért kellett a hetvenes években fénysebességszerűnek számító gyorsasággal áttérni a „*szabad devizásnak*” nevezett konvertibilis elszámolásra, hogyan igyekezett a forgalom (önereje folytán) „*visszaugrani*” több területen is a számlapénzre. Szólnunk kell néhány jellemző konfliktusról, így az *Adria* (hivatalos nevén: Jugoszláv) *kőolajvezetékekkel* és a Magyarországgal szembeni *jugoszláv adósságállomány* kapcsolat vitáról, valamint annak feloldásáról is.

Ezek után pedig, mintegy összefoglalásként, remélhetőleg sikeresen kitérve a „mi lett volna, ha...” csábítása elől, utalni kívánok arra, milyen *lehetőségeket* kellett volna, esetleg lehetne még a *magyar gazdaságnak, vállalkozóknak* kihasználniuk e (régen volt) kapcsolatok alapján. Ez nem olyan nehéz, mint amilyennek látszik, mert más országok jórészt megtették helyettünk. Vajon *mekkora esélyünk maradt?*

* BGF Külkereskedelmi Főiskolai Kar, c. főiskolai docens.

I. A MAGYAR–JUGOSZLÁV GAZDASÁGI KAPCSOLATOK ÉS AZ AZOKAT MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK AZ 1970-ES ÉVEK ELSŐ FELÉBEN

1. A jugoszláv gazdasági helyzet. Fő motivációs tényezők

A sajátos, a többi szocialista országtól eltérő jellegét (a „munkás öngazgatás” és az „el nem kötelezettség” dogmája révén) erőteljesen hangsúlyozó, ugyanakkor a „szocialista” jelzőhöz már-már orwellien groteszkül ragaszkodó Jugoszlávia gazdasága a 70-es években egészében véve még viszonylag jól működött, ám egyre több, *aggasztó jelenség* mutatkozott.

Az évtized *első felében* a társadalmi termék növekedési üteme évi átlag 5,9%, 1976-1980 között is csak alig csökken: 5,6%-os mértékű.¹ Közelről szemlélve azonban már árnyaltabb a kép: a társadalmi termék mintegy 30%-ának megfelelő összegű beruházások hatékonysága csökken.² Nem használják ki kellően az extenzív fejlődésben még meglévő lehetőségeket (köztük a viszonylag olcsó munkaerőt), ehelyett presztízs okokból éppen a *tőkeigényes ágazatokat fejlesztik*. Ezekre, „nyugati” technológiák ide vagy oda, Jugoszlávia még nem készült fel igazán: úgy viselkedik, mintha tőkében gazdag, munkaerőben és nyersanyagban pedig szegény ország volna, holott a helyzet épp fordított. Ebből persze számos társadalmi feszültség is következik. A *foglalkozás* (nem egyszerűen munka-) *nélküliek* aránya országosan 12% fölött van, de a gyengén fejlett térségekben (Koszovó, Macedónia) meghaladja a 20%-ot.³ Jugoszlávia, alapvetően pártállami jellege folytán, sajátos rendszerének „felsőbbrendűségét” bizonyítandó *át kíván ugrani egy fejlődési fázist*, ám ez aligha sikerülhet büntetlenül.

De nem ám. A 70-es évek *második felében* lényegesen romlik a helyzet. 1979/80-ban, tehát az időszak végén olyan mértékű kereskedelmi- és fizetési mérleghiány mutatkozott, mint 1945 óta még soha, a külföldi adósságállomány pedig 16,6 milliárd USD-ra nőtt.⁴ Drámaian *csökkent az export éves dinamikája* (1966-70: 5,9%, 1976-79: 2,3%). A nyugati recesszió miatt csökkentek a külföldön dolgozók hazautalásai és az idegenforgalmi bevételek, s megbosszulta magát a közlekedési infrastruktúra (helyi, illetve rejtetten nemzetiségi érdekek miatti) elhanyagolása is. Ezért az áruforgalmon kívüli bevételek a tervezett 5-7%-kal szemben csak évi 3%-kal nőttek 1976-80 között. Az 1973 utáni „*olajválság*” ugyancsak kedvezőtlenül hatott a belső és külső folyamatokra,

A „*menekülési utat*” a vezetés a *külkereskedelemben* véli felfedezni, hiszen ebben az időszakban e mozgástér még viszonylag autonóm. Jó lehetőséget kínálnak az *állami külkereskedelmű szocialista országok*, mert itt eredményesen lehet kihasználni a jó politikai kapcsolatokat, s ezek az országok nem hivatkozhatnak arra, hogy magáncégeket az állam nem akar és nem is képes irányítani. 1973-ban a szocialista államok közül *elsőként Magyarországgal* térnek át a konvertibilis elszámolásra, ezt 1975-ben *Lengyelország, Románia* és (akkor már érezhető szovjet nyomásra, a macedón „kérdés” miatt Moszkva számára is kínos ellentétekkel terhelt bolgár–jugoszláv kapcsolatok javítására) *Bulgária* is követi. Ettől kezdve a konvertibilis el-

¹ Kosta Mihailović: A jugoszláv gazdasági valóság (Ekonomska stvarnost Jugoslavije) ford.: dr. Szűcs R. Gábor, Kossuth, Budapest, 1985, 20. old.

² U. o.

³ U. o., 62. old.

⁴ A Külkereskedelmi Minisztérium nyilvános tájékoztatója a magyar–jugoszláv kapcsolatokról a vállalatok számára. Sokszorosított anyag, Budapest, 1985.

számolásra áttért KGST-országokba irányuló exportra, az általános, 12,05%-os export prémium helyett, a feldolgozottság és az országok szerint is differenciáltan 9-21% exporttámogatást élveznek a vállalatok, s ennek jó részét az ipar kapja meg az „azé a deviza, aki megtermeli” elv alapján. A legkisebb támogatást persze a nyersanyag-kivitel kapja, a legtöbbet a feldolgozóipari cikkek. Megjegyzendő, hogy a fejlődő („el nem kötelezett”) országokkal lebonyolított árucserét (politikai okokból) nagyobb támogatásban részesítik. Másfelől, a *szocialista országokból származó importra* (a konvertibilis viszonylatokat is beleértve) *nem érvényesül szigorú ellentételezési kötelezettség* (a tőkés országokból bejövő árukra igen, ez persze több cég közös konstrukciójának eredménye is lehet).

„Jugoszlávia a fejlett országok viszonylatában igen erősen függ az importtól. A szocialista országokkal való gazdasági kapcsolatai azonban az exporttól függetlenek... A szocialista országokkal könnyebben bővíthető a gazdasági együttműködés”, írja KOSTA MIHAJLOVIĆ, már idézett könyvében.¹ Ez az elv, „a könnyebb ellenállásé”, ösztönözte a jugoszláv külgazdasági politikát a 70-es években a konvertibilitás bevezetésére néhány KGST-országgal. Úgy érezték: ők a gazdaságilag erősebbek, így az áttérés révén pótlólagos szabaddeviza-bevételre tehetnek szert. Mint látni fogjuk, Magyarország esetében alaposan tévedtek.

2. A magyar–jugoszláv viszony ambivalenciája: a kapcsolatok magyar megítélésének ellentmondásai

A kapcsolatok (1948 utáni teljes megszakadását követő) 1955-ös újrafelvételétől szinte a magyar rendszerváltozásig, illetve Jugoszlávia felbomlásának kezdetéig terjedő több mint három évtizedet egyedülállóan furcsa politikai *kettősség* jellemezte, amely átszivárgott a *gazdasági együttműködésre* is.

Ennek lényege, hogy Jugoszláviát a hivatalos frazeológia a szocialista országok közé sorolta, s mint utaltunk rá, erre a titói vezetés a legnagyobb mértékben igényt is tartott. Ez a *belül* lényegében szigorú *rendőrállam külpolitikailag-külgazdaságilag* jóval *nyitottabb* volt, mint bármely, a Varsói Szerződéshez tartozó ország. Ezért a *hivatalos és a tényleges megítélés* eltért egymástól. Jugoszláviát ténylegesen majdnem tőkés országgént, de legalábbis „tőkés-gyanús”, nem egyértelműen szocialista állammént tartotta számon a pártvezetés (és az ezt követő adminisztrációs gyakorlat). Ez annak ellenére így volt, hogy a két pártvezér között hagyományosan jó, barátinak mondható volt a viszony, TITO (KÁDÁR reményeivel tökéletes összhangban) egyértelműen *elítélte az 1956-os forradalmat*, s annak leverése után, magyar kérésre, *gabonaszállításokkal segítette a kádári konszolidációt*.² A Külügyminisztériumban a besorolás (a területi felosztás miatt) nem mindig volt egyértelmű, ám a *Külkereskedelmi Minisztériumban* az Európai Szocialista Országok Államközi Főosztálya foglalkozott Jugoszláviával, s mikor felmerült az ötlet, hogy (a konvertibilis elszámolás miatt) esetleg megváltozik a helyzet, a jugoszláv nagykövet kormánya nevében már ennek kiszivárgását követően is élénken (igaz, szóban) tiltakozott, holott még semmilyen hivatalos lépés nem történt.

¹ Kosta Mihailović: i.m. 229. old.

² Az erről szóló levélváltás valószínűleg ma is fellelhető, jómagam még 1985-ben is őriztem egy másolatát, a Külkereskedelmi Minisztérium jugoszláv viszonylati osztályán, az archív viszonylati dokumentáció részeként.

3. A klíring elszámolás jellegzetessége, szabályozó rendszere

3.1. Külgazdaság-politikai célok és államközi megállapodások klíring elszámolás mellett

A külgazdasági szabályozók rendszere a jugoszláv viszonylatban *sajátos jellegű, igen bonyolult volt*. A fenti ambivalens megítélésnek, továbbá annak köszönhetően, hogy Jugoszlávia sem a KGST-nek, sem a rubelövezetnek nem volt tagja (a kettő nem mindig esett egybe: a KGST-n kívüli Észak-Koreával és a szervezet munkájában részt nem vevő Albániával például rubelelszámolás érvényesült), a szabályozás a konvertibilis elszámolás bevezetése (1973) és az azt követő időszak folyamán sok vonatkozásban eltért egymástól, máshol azonban megmaradt. Ezzel mintegy tovább élte a klíring „légkörét”, illetve egyes elemeit. Részleteivel a későbbiekben, e témák tárgyalásakor foglalkozunk.

A klíring olyan, két vagy több ország közötti folyószámlás elszámolás, amely az 1929–33-as világgazdasági válság idején terjedt el, a szabaddevizás fizetés melletti forgalom „kímélése”, korlátozása, a szabaddeviza-hiánnyal küzdő gazdaságok helyzetének konszolidálása céljából. A klíring elszámolás melletti kereskedelemben lényegében véve *árúk állnak szemben árukkal*, a pénz megnevezésének csupán megállapodásos, vagy rendeleti úton kimondott értéke, illetve jellege van. A magyar–jugoszláv forgalomban pontosan követhetők voltak a bilaterális klíring sajátosságai, így most ezeket soroljuk fel.

- *Számlavezető bank*: kétoldalú klíringforgalom esetén a fizetési megállapodás tartalmazza e bank (bankok) megnevezését. A magyar–jugoszláv gyakorlatban a mi oldalunkon az (akkor még nem csak jegybanki funkciót betöltő) Magyar Nemzeti Bank (MNB) és a Külkereskedelmi Bank (KKB) volt jogosult klíringszámla vezetésre. Jugoszláv oldalon, több köztársaságról és autonóm tartományról lévén szó, a hat tagköztársaság és két autonóm tartomány egy-egy bankja volt a számlavezető, ám ezeket az elszámolási időszakok végén „összefuttatták” a Jugoszláv Nemzeti Banknál.
- *Overdraft vagy swing*: a bilaterális klíring elszámolás mellett kereskedő országok megállapodnak abban, hogy mekkora összegű éves tartozás egyenlíthető ki a következő évben *áruval* (tehát lényegében klíring feltételek mellett). Ezt hívják overdraftnak. Ezen összeghatárig „büntetlenül” lehet eladósodni, a keret ugyanis többnyire kamatmentes. Az ezt meghaladó összegű tartozást azonban szabad devizával kell törleszteni. Természetesen mindkét fél arra törekszik, hogy ne lépje túl az overdraftot, miközben *tartozni szeretne* (vagyis azt szeretné, ha importja tartósan, de az év végén mindképp) meghaladná az exportot), hiszen az overdrafttal egyező, vagy annál kisebb összegű passzívumot *áruval törlesztheti*, ráadásul kamatmentesen.

Mármost világos, hogy ilyen esetekben mindig az *adós van előnyben*: hiába kér a hitelező „kemény” árut, ha az adós csak „puha” árut hajlandó szállítani, közölve, hogy csupán ez áll rendelkezésre. (A törlesztésbe bevont árukör természetesen alku tárgya.) A magyar–jugoszláv forgalomban, noha a több száz milliós forgalomhoz mérten nevétségesen alacsony, mindössze 6 millió klíring dollár volt az overdraft, ilyenre gyakorlatilag nem került sor. Vagy a *következő évi áruis-tákba* „épült be” az előző évi tartozás, vagy (ritkábban és csak részben) a „multi-klíring” elnevezésű, éves KGST-egyenleg rendezés keretében történt, amelyben (meglehetősen furcsa módon) a szervezet megfigyelőjének státuszával bíró Jugoszlávia is részt vett.

- *Árulisták*: a következő évre szóló *árucseré-forgalmi tárgyalások* rendszerint október-decemberben zajlottak le, évente váltakozva Budapesten, illetve Belgrádban. A preambulumban mellett (amely többnyire minden évben változatlan formában megemlítette a két ország közötti, 1960-ban kötött kereskedelmi alapszerződés elveit, beleértve a *legnagyobb kedvezmény elvét* és a diszkrimináció mentességét, továbbá a *klíring* alkalmazásának módját), a megállapodások *négy árulistából* álltak:

„A” lista: magyar kivitel Jugoszláviába

„B” lista: jugoszláv kivétel Magyarországra

„C” lista: határ menti árucseré – magyar export

„D” lista: határ menti árucseré – jugoszláv export.

Az „A” és „B” lista jellege nem szorul magyarázatra, annál inkább a *határ menti árucseré*.

Ez két, amolyan „*listapótló lista*” volt: azok az áruk szerepeltek bennük, amelyek valamilyen (taktikai) oknál fogva kimaradtak a „normál” listákból, de csakis ipari fogyasztási cikkek és mezőgazdasági-élelmiszeripari termékek. Sajátossága, hogy az erről szóló megállapodás szerint itt minden áru formailag is szemben állt az ellentétével, tehát *minden ügylet 1:1 arányban bonyolódott le*. Eleve így adták be az erre jogosult vállalatok (Konsumex és Hungarocoop) az engedélykérelmet. A „határ menti árucserében” így természetesen nem csak, sőt, főként *nem határ menti cégek* kereskedelme szerepelt, hanem például a minden évben komoly belföldi vitákat kiváltó *sörimport* is, melynek ellentételezése a „normál” listákon belül, bizonyos mennyiséget meghaladóan már nem volt megoldható: a magyar fél egyszerűen nem akart olyan („kemény”) árut adni érte, amelyet jugoszláv részről kértek. Ezért a csere formailag a határ menti áruforgalomban történt, ahol a kérdés könnyen megoldható volt: lévén, hogy csak „puha” árunak számító ipari fogyasztási cikkek és élelmiszeripari termékek jöhettek szóba, két „puha” cikk állhatott szemben egymással. Azért említettem külön a sört, mert ennek behozatala (ma már elképzelhetetlen módon) minden év kora tavaszán politikai kérdéssé vált: a belkereskedelmi miniszter külön értekezletet hívott össze „a sörigények kielégítésének” módjáról, különös tekintettel a május elsejei „igénynövekedésre”.

További előnyt jelentett, hogy a határ menti forgalomban bejövő import nem terhelte a belkereskedelemnek a kormány által évente megállapított nem-rubel viszonylatú *fogyasztási import keretét* (ennek a szabad devizás elszámolásra való áttérés után lett külön jelentősége), így bővítette a mozgási lehetőséget.

- A „*kemény cikk-puha cikk*” már említett fogalma is a klíringhez kapcsolódik, s ez már természetesen érinti a „fő” listákat („A” és „B”) is. Az elméleti fogalom persze közsímet. A gyakorlatban „kemény” cikknek azt tekintettük, amelynek alapanyagát, vagy alapanyagának zömét *konvertibilis elszámolás* mellett szereztük be, illetve, amelyet konvertibilis devizáért könnyűszerrel el tudtunk adni. Ezt mindkét fél így értelmezte. A meghatározásból fakadóan „kemény” cikknek számított szinte minden *nyers-és alapanyag* (energiahordozók, kohászati termékek, színesfémek, vegyi anyagok, fa- és papíripari cikkek stb.), a *gépek, fogyasztási cikkek, élelmiszeripari áruk* pedig „*puhának*” voltak tekinthetők. (Ne feledjük, hogy a Szovjetunió és más KGST-országok hatalmas felvevői voltak e cikkek magyar exportjának).

Az éves (és az öt évre szóló, úgynevezett „hosszú lejáratú”) *árucseré-forgalmi tárgyalásokon* természetesen mindkét fél arra törekedett, hogy minél több „kemény” cikk importját biztosítsa, minél több „puha” áru ellenében.

- Az árucere-forgalmi listák (a határ menti listák is) oldalanként 38-39 úgynevezett *értékkontingenst* (klíring dollárban, esetenként mennyiségben is megjelölt árukat) tartalmaztak. A rubel viszonylatoktól (KGST) eltérően azonban ezek *nem voltak kötelező jellegűek*, csupán ajánlások, túllépésük, vagy alulteljesítésük nem járt következménnyel. Volt közöttük nem egy ún. „*globál kontingens*” (pl. vegyi anyagok), melyeken belül külön, árunkénti részletezést is kidolgoztak. A magyar–jugoszláv megállapodások listáinak kontingensei *szándékot*, illetve *taktikát* tükröztek: mindkét fél igyekezett például olyan árukat biztosítani magának az importban, amelyekkel konvertibilis devizát takaríthatott meg. Ugyanakkor az államközi alku során kimondottan, nyíltan is érvényesült a *junktimálás* (árkapcsolás), mind a listák között (pl. adom, ha a másik fél is adja nekem, amit kérek), mind listákon belül (pl. adom, ha eladhatom neki a másik árut is). Mert bár a kontingensek nem voltak kötelezőek, *hivatkozási alapként* azért jól szolgáltak: a megállapodás szöveges része ugyanis olyan kötelezettségvállalást is tartalmazott, hogy a két állam hatóságai minden tőlük telhetőt megtesznek a teljesítés érdekében, sőt, konkrétan azt is, hogy a vonatkozó engedélyeket kiadják. Más kérdés, hogy ez lehetőséget adott a *kontingensek blokkírozására*, amivel élt is mindkét fél bőségesen, ha érdeke úgy kívánta: az engedélyeket olyan cégeknek adták ki, amelyekről tudták, hogy nem fogják kihasználni.
- *Diszázsió*: tekintettel arra, hogy a megszerzett klíringkövetelés csak az adott viszonylatban (adott országgal szemben) használható fel, a klíringdeviza szükségképpen kevesebbet ér, mint a konvertibilis. Ez a *diszázsió*. *Mértékét az államok maguk döntötték el, és többnyire nem hozták nyilvánosságra*. Tudni lehetett persze, hogy mértéke mennyi, de nem hivatalosan. A magyar fél részéről alkalmazott diszázsió a klíring elszámolás melletti időszak zömében *20% volt*, (vagyis a magyar exportőr ennyivel kevesebb forintot kapott a banktól, mintha konvertibilis dollárért adott volna el árut), s ez nagyságrendileg megfelelt a jugoszláv fél velünk szemben alkalmazott diszázsiójának, amelynek esetleges változásait gondosan figyeltük, hogy alkalmazkodni tudjunk hozzá. (Összehasonlításképpen: a cseh-szlovák viszonylatban a jugoszláv fél 17% diszázsiót alkalmazott¹.) A nagyságrendek hasonlóak voltak minden szocialista ország esetében.

Ez a tény (amellett, hogy természetesen jócskán megemelte az árszínvonalat) lehetőséget adott arra, hogy a Külkereskedelmi Bank, a Külkereskedelmi Minisztérium kérésére, vagy annak engedélyével *fiktív áruügyleteket* hajtson végre, lényegében klíringköveteléseket konvertált szabad devizára és/vagy viszont, meg lehetőséget árfojlamnyerség mellett. E nagy összegű, egyenként több tízmillió klíring dolláros „bemeneteli”, „kijöveteli”, vagy „körügyletek” segítségével részben befolyásolható volt a *klíringforgalom egyenlege*. A gyakorlatban erre nem túl gyakran került sor, mert a *közvetlen export- és importengedélyezéssel* meggátolhatók voltak a kedvezőtlennek ítélt folyamatok, a bank inkább a *devizanyereség* miatt bonyolított le ilyen ügyleteket.

3.2. A viszonylati kassza, mint korrekciós eszköz

A 70-es évek elején, nem kis mértékben az akkor még működő „új gazdasági mechanizmus” hatására megnövekedett vállalati önállóság és érdekelttség miatt, továbbá a túlfűtött jugoszláviai konjunktúra hatására *ugrásszerűen*, veszélyes mértékben *nőtt a Jugoszláviába irányuló magyar export*. 1971-ben a részadatok azt mutatták,

¹ A Külkereskedelmi Minisztérium nyilvános tájékoztatója... u. o.

hogy amennyiben nem történik intézkedés, a klíringdóllár követelésünk akkora (akár 100 milliós nagyságrendű) lesz, hogy az komoly gondot okoz: lényegében *hitelezünk a jugoszláv félnek*, s a törlesztést (mint láttuk) *az adós fogja meghatározni*. Déli szomszédunk gazdasági helyzetének ismeretében, s a korábbi tapasztalatok alapján sem láttunk garanciát arra, hogy jugoszláv részről hajlandóak lennének az overdraft feletti részt szabad devizában törleszteni: valószínűnek tűnt, hogy *áruszállításokat ajánlanak fel*. Az eseti engedélyezés ellenére is fennállt ugyanakkor annak a veszélye, hogy a klíring elszámolású jugoszláv viszonylat (akkori, a hiánygazdálkodásra igencsak jellemző kifejezéssel) *árualapot von el a szabad devizás exporttól*, hiszen a *jugoszláv infláció* miatt ott nagyon jó áron, a *diszázsiónál jóval kedvezőbbben* lehetett értékesíteni.

Ilyen esemény bekövetkezését a magyar külgazdasági vezetés meg kívánta akadályozni. A diszázsio drasztikus növelésével a cél ugyan elérhető lett volna, ám ennél komplexebb, az akkori helyzet szerint *„finomabb” eszköz*höz folyamodott: a *viszonylati kassza* bevezetéséhez. (A kor, ma már mulatságosnak tűnő ellentmondásait egyébként jól tükrözi, hogy ennek a régen megszűnt, s a nemzetközi kereskedelem minden elvével ellentétes szabályozó eszköznek a létét is titokként kezelték, ugyanakkor azonban tanították a közgazdaságtudományi egyetem külkereskedelmi szakán.) Az intézkedés lényege, hogy az állam meghatározott mértékű *külön illetéket*, vet ki adott viszonylatú (jelen esetben) *exportra*, s ezt *külön kasszában* helyezi el, amelyből *egyedi elbírálás alapján támogatja* (esetünkben) *az importot*. (A helyzet persze elvben fordított is lehet, ha ez a külgazdaság-politikai cél.) A kassza mindig adott viszonylatra (országra) vonatkozott, ezért hívták *„viszonylatinak”*.

A *jugoszláv viszonylati kassza sajátossága*, egyedi jellege abban rejlett, hogy *differenciáltan* alkalmazták. A merev, a mindenkori adottságokat és körülményeket mellőző *struktúraszemlélet* miatt ugyanis annál kedvezőbb volt egy adott országgal lebonnyolított árucserénk, minél több volt az exportban a késztermék, minél kevesebb a nyersanyag, s megfordítva: az importban a feldolgozatlan termékek nagy részaránya számított kedvező teljesítménynek. Ehhez alkalmazkodott a „kasszázás” gyakorlata is.

A jugoszláv viszonylati kasszába fizetendő összeg (melynek alapját a fuvardíj nélküli, tehát határparitásos exportár képezte, amely minden kiviteli engedélyen szerepelt) *mértéke a nyers- és alapanyagok, mezőgazdasági alapanyagok és nyerstermékek* exportja esetén 20%, a *fogyasztási cikkek*re és az *élelmiszeripari termékek*re 10% volt. A *gépek és berendezések* kivitelére, továbbá a *kiegyenlített*, 1:1 export-import arányú ügyletekre (termelési kooperációk, határ menti árucseré) *nem kellett* a kasszába fizetni.

Az *egyedi engedélyezés* révén (az export és import engedélyek kötelező láttamozása, jóváhagyása a minisztérium illetékesei által) meg lehetett akadályozni „kaszszaköteles” cikkek tömeges átáramlását a határ menti cserébe. A befizetés alól kérelemmel kísért *egyedi elbírálás* szerint elvben mentességet lehetett kapni, de erre nagyon ritkán került sor (pl. a hanglemezek és könyvek esetében, amelyekre kulturális értékük miatt elengedték a befizetést). Az *import támogatásánál* ugyancsak egyedi elbírálás érvényesült, gyakorlatilag a minisztérium illetékes főosztályának munkatársa (más főosztályokkal egyeztetve) döntött minden ügyben. A kasszában, a konvertibilis elszámolásra történt 1973. évi áttérés után így is *több százmillió forint maradt* (pontos összeget nem közöltek), amely automatikusan *„beolvadt” a költségvetés bevételeibe*.

Az *export növekedési üteme* viszont *mérséklődött*, így, mikor a kassza egy év után megszűnt, nem kellett a klíringben felhalmozódott túlságosan nagy aktívum kellemetlen következményeivel számolnunk.

4. Általános megjegyzések

1971 és 1975 között a *magyar–jugoszláv árucseré-forgalom összértéke* 792,1 millió dollár volt. Igaz, ebben már két „szabad devizás” év is benne foglaltatik, ám a klíring lezárása miatt vannak olyan jugoszláv áruszállítások, amelyek a korábbi, klíringben keletkezett (nem jelentős) törlesztést szolgálták. A *magyar aktívum* a forgalomhoz mérten nem igazán nagy: 23,1 millió dollár, ezzel Jugoszlávia *negyedik-ötödik helyre* került *nem rubel elszámolású külkereskedelmünkben*. Ugyanakkor az áttérés előtt már számottevően *nőtt a szabad devizás (nem fiktív) ügyletek aránya*, s a 70-es évek első felében elérte a klíring forgalom 50%-át.¹ Ez nem volt egyedi jelenség, a legtöbb KGST-viszonylatban is nőtt a szabad devizás forgalom, általában gyorsabb ütemben, mint a kötött devizában fizetett árucseré. A konvertibilis elszámolásra történt *áttérésnek más okai* voltak.

II. A SZABAD DEVIZÁS ELSZÁMOLÁSRA VALÓ ÁTTÉRÉS ÉS AZ AZT KÖVETŐ IDŐSZAK NÉHÁNY KIEMELT PROBLÉMÁJA (1973–1985)

1. Az áttérés okai és körülményei

Az 1970-től nagyjából 1980-ig terjedő időszak *jugoszláv gazdasági helyzetének* fő vonásait már bemutattuk. Miután a jelen elemzésünk által átfogott periódus a 80-as évek közepéig terjed, ezt most annyival egészíthetjük ki, hogy *a vizsgált időszak végére a helyzet tovább romlott.*² A GDP, a tervezett 4,5%-kal szemben 1981–84 között mindössze évi 1,1%-kal nőtt. A *beruházások* visszaesése 1983-ban volt a legnagyobb (12,2%), de az egész időszakban meghaladta az évi 7,5%-ot. Az *átlag árszínvonal* 40-70%-kal (!) emelkedett, tehát az infláció gyakorlatilag megfékezhetetlenné vált. Miután a termelés és a kivitel is közel nulla növekedést produkált, az időszak egészében mintegy 6%-kal *csökkent az import*, hiszen nem volt miért a termeléshez szükséges árut behozni, s a lakosság vásárlóereje is csökkent. *Hogyne csökkent volna: a személyi jövedelem reálértékben 1981-85 között évi átlagban 6,1%-kal zuhant! Az összkép tehát (nem kis eufemizmussal élve) „kedvetlen” gazdaságot mutat.*

Ezeket az adatokat természetesen nem a konvertibilis elszámolásra való áttérés, hanem a magyar–jugoszláv gazdasági kapcsolatok ebben az időszakban, de kissé *később jelentkező, súlyos problémáinak* (a fizetőképtelenség miatt megnövekedett jugoszláv adósságállomány stb.) háttereként mutattuk be.

Az áttérés jugoszláv motívumait a I. pontban már jeleztük. A magyar vezetés azonban, ha lehet, még jobban sürgette a klíring felszámolását, sőt, FOCK JENŐ akkori miniszterelnök személyesen kérte számon a konvertibilitás bevezetésnek menetét, ellenőrizte annak gyorsaságát. A vezetés ingerülten utasította vissza azokat a (bátortalan) elemzéseket, amelyek szerint elképzelhető, hogy az áttérés jelentős magyar kereskedelmi passzívumot okoz, számos termék (főként készáruk, gépi berendezések) kiesik a forgalomból, amelynek értéke ezáltal drámaian csökkenhet stb. *Melyek voltak az áttérés erős kormányzati motiváltságának az okai?*

- Az *„új gazdasági mechanizmus”* ekkor (bevezetése után három évvel) már a végét járta. A Varsói Szerződés Csehszlovákia elleni agressziója egyébként is jelzésértékű volt, bár a magyar vezetés abban az illúzióban ringatta magát, hogy men-

¹ A Külkereskedelmi Minisztérium nyilvános tájékoztatója, i. m., melléklet.

² Valamennyi, idézett adat forrása: a Jugoszláv Szövetségi Statisztikai Hivatal évkönyvei („Statistički godišnjak SFRJ Jugoslavije”, Savezni zavod za statistiku SFRJ, Beograd, 1982–1988).

teni lehet és kell a menthető. Ennek egyik eleme a nyitottabb, korszerűbb külkereskedelem, tehát a konvertibilitás bevezetése, a klíring felszámolása.

- A második, az előzővel szorosan összefüggő elem a *GATT-csatlakozás* volt. Ez megkövetelte a *klíring*, mint a *szabad kereskedelem akadályát jelentő rendszer* felszámolását (nem csupán jugoszláv viszonylatban, hanem pl. a Brazíliával folytatott kereskedelmünkben is).
- A magyar vezetés idegességét egyébként jól magyarázza a belgrádi *szovjet* nagykövetnek, akkori kereskedelmi tanácsosunk beszámolója szerint a konvertibilitásra való áttérés kapcsán, nyilvánosan tett epés megjegyzése, hogy tudniillik vannak szocialista országok, amelyeknek nem a KGST-szolidaritás, hanem „a dollár az istenük”. Minthogy egy nagykövet ilyenkor soha nem a saját véleményét mondja, ez félelmetes megjegyzés volt, s elképzelhető, hogy a Magyarországra kényszerített, 1975-ös *konzervatív-neosztalinista fordulat* (FOCK JENŐ, NYERS REZSŐ és más reformpártiak menesztése) előjele volt.

2. Az áttérés technikája, eredményessége

2.1. Az áttérés folyamata

Technikailag az 1973. január 1-jétől bekövetkezett áttérés folyamata a következő lépésekből állt:

- A Külkereskedelmi Minisztérium, a Pénzügyminisztérium, a Magyar Nemzeti Bank, a Külkereskedelmi Bank és más magyar intézmények, a vállalatoktól kapott információk és saját számlanyilvántartásuk alapján megállapították a záró egyenleget.
- A *vállalatok* a kintlévőségeket (fizetetlen követelések), továbbá a közeljövőben (még az áttérés előtt közvetlenül) várható pénzbefolyást is felmérték.
- A vállalati jelzések alapján kiszámított egyenlegeket a *hatóságok* (minisztériumok) és (saját nyilvántartásuk szerint) a *bankok* tárgyaláson *egyeztek jugoszláv partner intézményükkel*, majd erről jegyzőkönyv készült. Valamennyi összeget *klíringdollár-centnyi pontossággal* állapították meg. Az összegzés a két ország *pénzügyminisztériumának* dolga volt.
- A konvertibilis elszámolás (melynek fő fizetési eszköze az USD-t jelöltük meg, de persze a teljesítés más, konvertibilis devizanemben is történhetett) bevezetéséről szóló *államközi egyezmény* azt is tartalmazta, hogy *1973-ban* a tartozásokat *még áruszállításokkal* lehet kiegyenlíteni. Erről, államközi alkut követően *külön lista* készült. A pozíció, egészében majdnem kiegyenlített volt, ugyanis az áruforgalomban és a vasúti tranzit miatt meglévő magyar követelést gyakorlatilag kiegyenlítette a szolgáltatások (idegenforgalom, kikötői tranzit) magyar passzívuma. A végeredményként kialakult, viszonylag kis összegű magyar követelést a jugoszláv fél 1973 végéig áruval kiegyenlítette.
- Minthogy egyik ország valutája sem volt teljes körűen konvertibilis, a fizetéseket a bankok *harmadik ország pénzügyintézeténél* meglévő „szabaddeviza”-számláik követeléseiből teljesítették.

2.2. Az áttérést követően

Az áttérést követően *a forgalom szabályozó rendszere* felemás módon változott: az *exportban* a konvertibilis viszonylatokra vonatkozó szabályozás (árfolyam stb.) érvényesült. Az *importban* ezzel szemben fennmaradt az elkülönített fogyasztásicikk-keret (amely gyakorlatilag nem jelentett nettó devizakiadást, mert az ügy-

letekre szinte kizárólag kompenzáció, illetve a továbbra is 1:1 arányú határ menti árucseré keretében került sor), s a behozatali engedélyek után, a többi konvertibilis viszonylattól eltérően, nem kellett *illetéket* fizetni (az áruérték 2%-a).

2.3. Az áttérés eredményessége

Az áttérés eredményességét jelzi,¹ hogy nem váltak be az előzetes aggodalmak, sőt, a forgalom ugrásszerűen megnőtt. Az első „tisztán” konvertibilis elszámolású év, 1974 és 1980 között a magyar export mintegy 1,3 milliárd USD volt, azaz lényegében megháromszorozódott, az összforgalom meghaladta 2 milliárd USD-t, tehát 0,7 milliárdos magyar áruforgalmi aktívum alakult ki. A szolgáltatások (kikötői és vasúti tranzit, idegenforgalom) magyar passzívuma sem volt több 100 millió USD-nál, tehát Jugoszlávia (akkori kifejezéssel) „devizaszerző” viszonylattá vált 1981 és 1985 között.

2.4. Visszarendeződés

Ugyanakkor megindult a „visszarendeződés” is a klíring felé, bár ennek nem csupán hátrányos vonásai voltak. Az 1970-es, '80-as években a *fizetés mellőzésével, folyószámlás elszámolással*, oldalanként kiegyenlített (1:1) arányú hosszú távú (10 évre vagy hosszabb időre) szóló ágazati együttműködések jöttek létre. Ezek kétségkívül növelték az általános árszínvonalat, némelyikük a szovjet típusú „vas és acél országa” struktúra konzerválásához, vagy az ipari dinoszauruszok túléléshez járult hozzá. Volt azonban olyan is, amely előnyösnek bizonyult. Az ilyen hosszú távú együttműködések, ipari kooperációk az alábbiak voltak:

- *RÁBA tehergépkocsi kooperáció*: 1981-től „conto corrente”, folyószámlás elszámolás mellett szállítottunk tehergépkocsikat, öntvényekért és hátsó hidakért (a külkereskedelmi partner a Dinara, Beograd cég volt, az autók jó részét egy bugojnói bosnyák vállalat vette át).
- *Műtrágya együttműködés*: a Chemolimpeks (TVK) műtrágya alapanyagért kész műtrágyát szállított, főként a Szerb Szocialista Köztársaságba.
- *Cellulóz gyártás*: egy szlovén (Videm, Krško) és egy szerbiai (Matroz, Sremska Mitrovica) céggel kötött tíz éves megállapodás keretében szállítottunk főként szovjet eredetű fát, cellulózért cserébe. Az ügylet a klíring rubelről dollárra való átmenet miatt volt előnyös, mert a cellulóz jó részét USD-ért reexportáltuk.
- *Személygépkocsi (Zastava) kooperáció*: magyar gyújtáskapcsolókért és egyéb alkatrészekért vásároltunk Zastava 101 típusú gépkocsikat.
- *Duna-Tisza-Duna Csatorna*: a szerbiai projekthez 25 millió USD hitelkeretben exportáltunk hűtőházakat, uszályokat, úszódarukat, amelyeket a jugoszláv fél általunk konvertibilis devizáért reexportált élelmiszeripari cikkekkel törlesztett.

A fenti együttműködések egy része tehát valóban a régi iparszerkezetet konzerválta (műtrágya, tehergépkocsi), s a klíring elemeit csempészte vissza, ám kihasználtunk, illetve teremtettünk *bizonyos előnyöket* is. (A reexport miatt többször hallottuk, hogy mi vagyunk „Kelet Európa hollandjai”. Nem haragudtunk érte.)

Az éves árucseré-forgalmi tárgyalások és a nem kötelező „kontingensek” gyakorlatára megmaradt, ám mindkét fél arra törekedett, hogy *exportjában* olyan árut vegyen fel a listákba, amelyet a másik fél *biztosan meg fog venni*, míg *importjában*

¹ Valamennyi, alább közölt adat forrása a Külkereskedelmi Minisztérium korábbiakban idézett nyilvános anyagának 2. számú melléklete.

több olyan nagy tételt is igyekezett beállítani, amelyről *biztosan tudta, hogy máshonnan már beszerezték vagy nem lesz rá szükség*. Ily módon a sikeresebb fél javára, az egészében kiegyensúlyozott lista-előirányzat is ún. „*rejtett aktívumot*” tartalmazott. A siker alapja a *jó információ* volt: tudni kellett, hogy mely árukkal mi a valós helyzet. Az értékben, oldalanként kiegyenlített kontingensekre (kooperációk, határ menti árucserre) ez persze nem vonatkozott, ott minden ügylet továbbra is 1:1 arányú volt.

3. A kétoldalú kapcsolatok fő problémái a '80-as években

A vázolt gazdasági helyzet miatt a '80-as évek elejétől Jugoszláviában tömegessé váltak a csődök, általános lett a *fizetőképtelenség*. Ez jelentős hatással volt a magyar–jugoszláv kapcsolatokra:

- A *vasúti tranzitszállításokért* (lényegében a tőlünk északra, északkeletre fekvő országokba irányuló jugoszláv export) déli szomszédunk éveken át nem fizetett. 1983-ra a tartozás elérte a *60 millió USD*-t, majd némi résztörlesztés révén (amely annak volt köszönhető, hogy a Jugoszláv Vasutak megkövetelte fuvarozótól a díj előre fizetését) 1985-ben *40 millió USD*-t tett ki.
- Az 1977-ben aláírt megállapodás értelmében a *szovjet földgáz Jugoszláviába irányuló tranzitjáért* 1983-ig nem kellett fizetniük a jugoszlávoknak, mert „*lecserélés*” ügylet keretében az általunk a szovjet határon átvett földgáznak megfelelő mennyiségű gázt adtunk át déli mezőinkről Jugoszláviának, a megállapodás ellenére tehát tranzit nem volt. Ezt követően azonban, mikor sor került rá, a jugoszláv fél közel három évig nem fizetett, s mintegy *20 millió USD*-ral maradt adósunk.
- A *határ menti árucserében* kb. *20 millió USD* összegű ellentételt nem szállítottak le a jugoszláv cégek, ami szintén több év alatt halmozódott fel.

Mindezt egybevetve a *jugoszláv félnek a 80-as évek közepére összesen kb. 80 millió USD tartozása keletkezett* a magyar féllel szemben. Ennek jogosságát nem vitatta, ám közölte, hogy gazdasági helyzete miatt nem tudja egy összegben rendezni.

- Az *ADRIA (Jugoszláv) kőolajvezetékéről* szóló vállalati alapszerződés szerint a magyar fél kötelezte magát, hogy a vezetéken évi *2,5 millióról 5 millió tonnára* növekvő *kőolaj-mennyiséget* vesz át. A Csehszlovákiába irányuló vezeték használatáért a tranzitdíjat „*leer für voll*”, üres-teli alapon fizetjük, vagyis a kihasználatlan (üres) vezetékért is teljes díjat fizetünk. A *felmondásért 10 millió USD kárátalány* jár. Nos, a megépült, s a Krk szigeti Omišaljban ünnepélyesen átadott vezeték *nem használtuk* (időközben kiderült, hogy nincs rá szükség, mert a Szovjetunió elegendő kőolajat szállít az egyébként erősen csökkent magyar igények kielégítésére, és közel-keleti kőolaj-vásárlásra sem volt pénz), ezért az alapszerződést a *magyar fél 1983. augusztus 1-jével felmondta* (egyébként a csehszlovákok is a magukét). Magyar részről az ügyet vizsgáló, illetékes svájci választott bíróság előtt úgy érveltünk, hogy a vezeték *jugoszlávok késedelmesen adták át*, s ebből a szempontból közömbös, hogy szükség volt-e kőolajra vagy sem. A *magyar félnek is jár* tehát *kártérítés*. Ezt az érvelést a *Bíróság elfogadta*. A jugoszláv „*nettó*” követelés emiatt végül is *31,3 millió USD* volt.

A kölcsönös tatózásokról folytatott több napos, *külkereskedelmi miniszteri tárgyalásokon* (Szeged és Szabadka, 1985) jugoszláv részről először azzal érveltek, hogy tartozásaik több köztársaságból és autonóm tartományból származnak, pontos összegük megállapítása ezért lehetetlen. Végül *megállapodás* született a tartozás *nettó összegéről* (a fentiek szerint *mintegy 50 millió USD*), és „*összevezetéséről*”, illetve arról, hogy ezek egy (kisebb) részéért a jugoszláv fél *árut* (főként vasúti talp-

fát és cellulózt) szállít. A fennmaradó részt a LIBOR szerint kamatozó *hitellé* minősítjük át, s azt a jugoszlávok *három év alatt folyamatosan törlesztik*. Ez végül meglepően zökkenőmentesen megtörtént.

Ez volt a magyar–jugoszláv gazdasági kapcsolatok lényegében utolsó „mozzanata”.

III. ÖSSZEFOGLALÓ KÖVETKEZTETÉSEK

A valóságos áru- és pénzviszonyokat eltorzító, különös konstrukciókat eredményező, ám pénzkímélés szempontjából kétségkívül előnyös *klíring* korszakának vége. A magyar–jugoszláv kapcsolatokban, azok újrafelvételekor a két ország fejlettségi szintjének nagyjából megfelelő módszer volt, ám túlélte magát, a nemzetközi gazdasági szervezetekhez való közeledés, majd a GATT-csatlakozás pedig végképp megszüntette további működését. Különlegességként azonban, mint afféle *muzeális darab*, számíthat a szakemberek érdeklődésére.

A kapcsolatok 1973, főként azonban 1980 utáni története azonban már szolgál tanulságokkal. A *cellulóz együttműködés* tovább él, csakhogy nem a magyarokkal: a Videm (új nevén VIPAP) Krško egy *cseh cég* tulajdona. Kezdeti, a környezetvédelemmel kapcsolatos viták után a cseh fél elégedett a céggel, termékeinek zömét exportálja. Az együttműködés ritkaságszámba menően harmonikus a külföldi tőkét amúgy nem nagyon kedvelő Szlovéniában. A szerbiai *Zastava* Művekkel az *olaszoknak* vannak terveik. Ezeket a lehetőségeket, holott hagyományos kapcsolatunk volt, nem mi használtuk ki.

Jugoszlávia felbomlása, illetve a polgárháború után magyar részről egyébként senki sem törte magát túlságosan a szétesett együttműködések ügyében. Igaz, hogy a magyar vállalatoknak főként a NATO bombázások által érintett *szerbiai-vajdasági* cégekkel (Bor-Prahovo vegyi kombinát, Zastava Művek, illetve a helyhiány miatt fentebb ki nem fejtett acélipari együttműködés keretében a Smederevói Acélmű, az elektronikai iparban az Elektronska Industrija, Niš, a vegyiparban a HIP, Pančevo, a gépiparban a szabadkai Sever stb.) volt kapcsolatuk.

A helyzet azonban megváltozott. *Szerbia, és az egész térség stabilizációja elsőrendű érdekünk*, ezért nem ártana a lehetőségeket újra megvizsgálni.

Lehet, hogy megvannak még.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- KOSTA MIHAILOVIĆ: A jugoszláv gazdasági valóság (Ekonomska stvarnost Jugoslavije) ford.: DR. SZŰCS R. GÁBOR, Kossuth, Budapest, 1985, 20. old.
- A Külkereskedelmi Minisztérium nyilvános tájékoztatója a magyar–jugoszláv kapcsolatokról a vállalatok számára. Sokszorosított anyag, Budapest, 1985.
- A Jugoszláv Szövetségi Statisztikai Hivatal évkönyvei („Statistički godišnjak SFR Jugoslavije”, Savezni zavod za statistiku SFRJ, Beograd, 1982-1988).

GÁBOR, R. SZÚCS

***A Unique Relationship: the Hungarian-Yugoslav
Economic Co-operation in the 1970's and 80's***

The essay gives a detailed analysis on the political and economic background of the relations between the two countries during the above period.

It offers a picture of the trade and generally, economic connections among the circumstances of clearing dollar payments, on its problems, obstacles and the connected trade policy. The author shows the sometimes grotesque measures and methods of the Hungarian government in those years, connected to the dogmas of the communist era, but also the "special" methods to handle the given situation.

We can get information on the reasons of the convergence into freely convertible currency (as per the 1st of January, 1973), its political and economic reasons, base and consequences. We can get acquainted with the problems that have emerged after the change of the currency in bilateral trade, the problem of the Yugoslav indebtedness and its solution.

At the end, the author draws consequences and possible aims of the present Hungarian relations, business possibilities with the economy of the Western Balkan countries.